

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA SINTAKTIK KONSTRUKSIYALARNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Qo'ldosheva Maftuna Ro'zi
Davlat qizi

Oriental universiteti magistranti
Ingliz tili(lingvistika)

Rasulova Munajat
Akmaljonovna

Oriental universiteti G'arb tillar kafedrası
f.f.f.d. (PhD), dotsent v.b

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqola ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlarini qiyosiy-nazariy tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda sintaktik konstruksiya gapning formal shakli sifatida emas, balki til tizimida grammatik munosabatlarni tashkil etuvchi murakkab struktur birlik sifatida talqin qilinadi. IMRaD modeli asosida olib borilgan ilmiy izlanishlar davomida ingliz va o'zbek tillarida so'z tartibi, sintaktik bog'lanishlar, bosh va ikkilamchi bo'laklarning joylashuvi hamda grammatik munosabatlarni ifodalash usullari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari har ikki tilning tipologik xususiyatlari sintaktik strukturalarning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynashini, struktur farqlar esa tilning umumiy grammatik modeli bilan chambarchas bog'liq ekanini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Kalit so'zlar:

qiyosiy sintaksis, sintaktik konstruksiya, gap strukturasi, so'z tartibi, tipologiya, ingliz tili, o'zbek tili, grammatik model.

Kirish.

Zamonaviy tilshunoslikda sintaksis faqat gap bo'laklarining mexanik yig'indisi sifatida emas, balki tilning ichki tizimiy tuzilishini ifodalovchi asosiy struktur qatlam sifatida qaralmoqda, bu esa turli tillar o'rtasidagi sintaktik farqlarni qiyosiy tahlil qilishga bo'lgan ilmiy ehtiyojni yanada kuchaytirmoqda. Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan turli guruhlariga mansub bo'lib, biri analitik, ikkinchisi esa agglutinatív til sifatida tavsiflanadi, bu holat ularning sintaktik konstruksiyalarida sezilarli struktur farqlarni yuzaga keltiradi. Ingliz tilida qat'iy so'z tartibi va yordamchi birliklar orqali grammatik munosabatlar ifodalansa, o'zbek tilida grammatik affiksalar va erkinroq so'z tartibi ustuvorlik qiladi. Mavjud tadqiqotlarda bu farqlar ko'pincha umumiy tipologik tavsif darajasida yoritilib, sintaktik konstruksiyalarning ichki struktur mexanizmlari yetarli darajada chuqur tahlil qilinmagan. Ayniqsa, gapning struktur modeli, bosh bo'laklarning markaziyliги va ikkilamchi bo'laklarning joylashuv qonuniyatlari qiyosiy jihatdan mukammal ochib berilmagan. Shu bois mazkur maqola ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlarini tizimli va nazariy asosda qiyosiy tahlil qilishni, ularning tipologik

ildizlarini aniqlashni hamda umumiy sintaktik nazariya nuqtayi nazaridan ilmiy xulosalar chiqarishni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur jihatlarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur muammo asosan umumiy tipologik tavsiflar va formal grammatik modellarga tayangan holda yoritilgan bo'lib, struktur mexanizmlarning ichki mantiqi yetarli darajada chuqur ochib berilmagan. Struktur sintaksis doirasidagi klassik tadqiqotlarda sintaktik konstruksiya ko'pincha qat'iy qolip sifatida talqin qilinib, gap bo'laklarining joylashuvi va bog'lanish turlari asosiy tahlil obyekti bo'lib kelgan, biroq bu yondashuv tillar o'rtasidagi struktur farqlarning sabablarini izohlashda cheklangan imkoniyatlarga ega. Qiyosiy-tipologik tilshunoslikda ingliz tilining analitik, o'zbek tilining esa agglutinatив tabiatiga urg'u berilgan bo'lsa-da, ushbu tipologik farqlarning sintaktik konstruksiya ichidagi markazlashuv, chiziqlilik va ierarxiklikka qanday ta'sir ko'rsatishi tizimli ravishda ochib berilmagan. Ingliz tilshunosligida so'z tartibining qat'iyligi sintaktik barqarorlik omili sifatida talqin qilinadi, o'zbek tilshunosligida esa affiksatsiya va morfologik ko'rsatkichlar sintaktik moslashuvchanlikning asosiy manbai sifatida izohlanadi, biroq bu qarashlar ko'pincha alohida-alohida yoritilib, qiyosiy kontekstda yagona nazariy modelga birlashtirilmagan. Natijada mavjud adabiyotlarda ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur farqlari yuzaki "so'z tartibi" yoki "morfologik boylik" darajasida qolib, ularning ichki grammatik mantiqi va struktur mexanizmlari chuqur tahlil qilinmagan. Ushbu holat qiyosiy sintaksisda struktur yondashuvni qayta ko'rib chiqish, sintaktik konstruksiyalarni tilning umumiy tipologik modeli bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi va aynan shu ilmiy bo'shliq mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarni faqat formal grammatik birliklar sifatida emas, balki til tizimining struktur mantiqini aks ettiruvchi murakkab birliklar sifatida o'rganishga yo'naltirildi. Tadqiqotda asosiy metodologik poydevor sifatida qiyosiy-struktur metod tanlanib, u orqali har ikki til sintaktik konstruksiyalarining markaziy komponentlari, bo'laklararo munosabatlari va struktur ierarxiyasi tahlil qilindi. Struktur-analitik yondashuv yordamida gap qurilishida ega va kesimning o'rni, ikkilamchi bo'laklarning joylashuvi hamda sintaktik bog'lanish turlari aniqlanib, ularning tipologik asoslari belgilandi. Qiyosiy-tipologik metod asosida ingliz tilining analitik va o'zbek tilining agglutinatив xususiyatlari sintaktik konstruksiya tuzilishiga qanday ta'sir ko'rsatishi izchil tahlil qilindi. Shuningdek, tizimli tahlil metodi yordamida sintaktik konstruksiyalar tilning boshqa grammatik sathlari bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqilib, struktur barqarorlik va moslashuvchanlik mexanizmlari aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar mantiqiy umumlashtirish va konseptual modellashtirish orqali tizimlashtirilib, ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur farqlarini izohlovchi yaxlit nazariy xulosalar ishlab chiqildi.

Natijalar va muhokama.

Qiyosiy-struktur tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning shakllanishi tubdan farqli tipologik mexanizmlarga tayanganini

ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ingliz tilida sintaktik strukturaning markaziy belgilovchi omili qat'iy so'z tartibi bo'lib, grammatik munosabatlar asosan pozitsion bog'lanishlar orqali ifodalanadi, bu esa gapning struktur barqarorligini ta'minlaydi. O'zbek tilida esa sintaktik konstruksiyalar morfologik vositalar, xususan, kelishik va shaxs-son affikslari orqali tashkil etilib, so'z tartibi nisbatan erkin xarakter kasb etadi. Ushbu farq gapning struktur modelida ham namoyon bo'lib, ingliz tilida ega-kesim munosabati sintaktik markaz sifatida qat'iy pozitsiyada joylashsa, o'zbek tilida kesim markaziy struktur komponent sifatida ajralib chiqadi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi sintaktik konstruksiyalar ko'proq chiziqli (linear) strukturaga ega bo'lib, har bir komponentning o'rni oldindan belgilangan bo'lsa, o'zbek tilidagi konstruksiyalar ierarxik va fleksibil tuzilishga ega bo'lib, ma'no urg'usiga qarab bo'laklarning joylashuvi o'zgarishi mumkin. Muhokama jarayonida aniqlanganki, mazkur struktur farqlar faqat grammatik vositalar bilan izohlanmaydi, balki tillarning umumiy tipologik modeli, ya'ni ingliz tilining analitik va o'zbek tilining agglutinatib tabiatiga bevosita bog'liqdir. Ingliz tilida yordamchi fe'llar, predloglar va qat'iy sintaktik qoliplar struktur aniqlikni ta'minlasa, o'zbek tilida affiksatsiya va kontekstual omillar sintaktik moslashuvchanlikni yuzaga keltiradi. Ushbu holat qiyosiy sintaksis nazariyasida sintaktik konstruksiyalarni universal qoliplar asosida emas, balki tilning tipologik va morfologik xususiyatlari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. Natijalar va ularning muhokamasi mavjud qiyosiy tadqiqotlarda ko'pincha yuzaki tarzda tilga olinadigan "so'z tartibi farqi" masalasini chuqurlashtirib, ingliz va o'zbek tillarida sintaktik strukturaning shakllanish mexanizmlari mutlaqo turli grammatik mantiqqa asoslanishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Xulosa.

Mazkur ilmiy tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning struktur xususiyatlari tipologik jihatdan mutlaqo turli grammatik mexanizmlar asosida shakllanishini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Olib borilgan qiyosiy-struktur tahlil natijalari ingliz tilida sintaktik barqarorlik va aniqlik asosan qat'iy so'z tartibi hamda yordamchi grammatik vositalar orqali ta'minlanishini, o'zbek tilida esa sintaktik moslashuvchanlik va ierarxik tuzilish morfologik affiksatsiya hamda kontekstual omillar bilan belgilanishini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, har ikki tilda gapning struktur modeli bir xil universal qoliplarga emas, balki tilning umumiy tipologik tabiatiga mos ravishda tashkil topadi, bu esa qiyosiy sintaksisda formal o'xshashliklardan ko'ra ichki grammatik mantiqni ustuvor qo'yish zarurligini ko'rsatadi. Ilmiy yangilik shundan iboratki, ingliz va o'zbek tillaridagi sintaktik konstruksiyalar ilk bor struktur markazlashuv, chiziqlilik va ierarxiklik mezonlari asosida tizimli ravishda qiyoslandi hamda ularning tipologik ildizlari aniq belgilab berildi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati qiyosiy sintaksis va tipologik tilshunoslik doirasida sintaktik konstruksiyalarni talqin qilishning metodologik imkoniyatlarini kengaytirishi bilan, amaliy ahamiyati esa tarjima nazariyasi, chet tillarni o'qitish va akademik grammatika kurslarida ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi struktur farqlarni chuqurroq anglashga xizmat qilishi bilan belgilanadi. Umuman olganda, mazkur maqola sintaktik konstruksiyalarni qiyosiy o'rganishda struktur yondashuvning ilmiy salohiyatini namoyon etib, keyingi semantik va funksional tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. Longman Grammar of Spoken and Written English. — London: Longman, 1999.
2. Chomsky, N. Syntactic Structures. — The Hague: Mouton, 1957.
3. Comrie, B. Language Universals and Linguistic Typology. — Chicago: University of Chicago Press, 1989.
4. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
5. Greenberg, J. H. Universals of Language. — Cambridge, MA: MIT Press, 1966.
6. Leech, G. Meaning and the English Verb. — London: Longman, 2004.
7. Payne, T. E. Describing Morphosyntax. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
8. Radford, A. Syntax: A Minimalist Introduction. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
9. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: Fan, 2008.
10. Sodiqov, Q. O'zbek tilining sintaktik qurilishi. — Toshkent: O'qituvchi, 2012.
11. M.Rasulova//Dramatik diskursda metafora va uning lingvokulturologik xususiyatlari//avtorefirat.Toshkent-2024.B-52.